

ІСТОРИКО-ГЕОГРАФІЧНІ АСПЕКТИ ФОРМУВАННЯ КОМПЛЕКСУ ПРОМИСЛОВОГО ВИРОБНИЦТВА ХЕРСОНСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ В КІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТЬ

Актуальність вивчення історико-географічних аспектів розвитку господарства України пояснюється необхідністю висвітлення і усвідомлення закономірностей просторового розвитку українських земель в умовах незалежності України, що стала суб'єктом світової цивілізації. Воно допомагає більш глибоко дослідити сучасні економіко-географічні процеси, визначити варіантні та альтернативні шляхи розвитку господарського комплексу України на майбутнє.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими завданнями. Удосконалення системи управління господарським розвитком в Україні потребує виявлення історико-географічних особливостей її становлення та розвитку.

Аналіз основних досліджень та публікацій, в яких започатковано розв'язання проблеми. Дослідження історико-географічних досліджень промислового розвитку регіонів України практично відсутні. Певні аспекти представлено в роботах економістів (насамперед Лановик Б., Глобуцький В., Дерев'янків Т.) та географів (К. Воблій, І. Зільberman, М. Туган-Барановський, В. Гуцал, С. Ішук). В своїх публікаціях вони висвітлили основні аспекти розвитку промислового виробництва на різних етапах розвитку господарського комплексу країни. Практично відсутні роботи присвячені дослідженню історико-географічних аспектів на регіональному рівні.

Дослідження історико-географічних аспектів формування комплексу промислового виробництва Херсонської губернії має на меті розкрити особливості формування просторової структури, основних закономірностей і проблем розміщення виробництва, в зв'язку з конкретними історичними обставинами минулих періодів.

Було поставлено та вирішено наступні **завдання**:

- 1) визначити специфічні особливості проведення історико-географічних досліджень;
- 2) висвітлити історико-географічні аспекти становлення та розвитку промислового комплексу Півдня України (в межах Херсонської губернії).

Необхідність пізнання особливостей формування та розвитку територіальних комплексів різних таксонометричних рівнів обумовлює актуальність історико-географічних досліджень. Їх прикладне значення полягає у виявленні загальних закономірностей формування систем природокористування, територіальної організації суспільства, екологічних ситуацій, що обумовлює взаємообмін з економічними, політичними та екологічними науковими дисциплінами.

Історична географія для своїх досліджень використовує широке коло методів та підходів як погранична наукова дисципліна.

Специфіка історико-географічного дослідження полягає в необхідності взаємоузгодженого вивчення змін в природі та в суспільстві на певній території.

Засадничими його принципами є **цілісність, актуалізм, конструктивізм та антропоцентризм.**

Основні етапи [7]:

1. визначення історико-географічних зрізів дослідження;
2. аналіз розвитку геосистем та його чинників;
3. створення моделі функціонування системи;
4. з'ясування впливу особливостей розвитку геосистеми в минулому на розвиток географічних об'єктів сьогодення.

Вивчення історико-географічного зрізу передбачає:

- врахування усього комплексу взаємозв'язків компонентів природи та суспільства на даній території, з акцентом на провідних (типоформуєчих) зв'язків;
- територіальна цілісність досліджуваного регіону;
- чітке встановлення часових меж.

Сучасна територіальна структура промислового комплексу України тісно пов'язана із особливостями промислового розвитку в минулому. Першим етапом її формування було утворення невеликих промислових згустків, що відповідали тодішньому розвитку продуктивних сил. Зв'язки між ними тільки ще зароджувалися і мали переважно сезонний характер (домануфактурний період).

Другий етап відповідає мануфактурному періоду. В цей час посилюється процес територіального зосередження виробництва. Мануфактура, що базувалась на ручній праці, використанні сили падаючої води і вітру обмежували територіальну концентрацію промислового виробництва. Дрібні промисли і мануфактурні підприємства були тісно пов'язані із сільськогосподарським виробництвом і не могли формувати складніших елементів територіальної структури.

Третій етап формування припадає на період індустріального розвитку – почали формуватися складні промислові елементи, інтенсивно розвивався процес територіальної концентрації виробництва, територіальний поділ праці і спеціалізація окремих продуктів і навіть їх частин.

На початку ХХ ст. сформувались основні промислові вузли центри та райони нашої країни.

Незважаючи на істотне економічне зростання України в ХІХ – на початку ХХ століть, залежність її від чужих держав не дозволила вирішити проблему становлення економіки промислового типу. Вона істотно відставала від передових країн світу. Особливо складною була соціально-економічна ситуація в Західній Україні, де становлення фабрично-сировинної промисловості, напереддень І Світової війни, не завершилось. Галузева структура промисловості залишалась однобокою, мала характер типовий для колоніальних територій. Значно кращою була ситуація в підросійській Україні. Вона за ХІХ – початок ХХ століть піднялась на вищій щабель економічного розвитку. Особливо значними були здобутки промислового розвитку.

В 1913 р. частка України у сукупній продукції промисловості та сільського господарства імперії становила 48,2 %, частка засобів виробництва у всій промисловості – 42 %. До I Світової війни українська промисловість давала 24,3 % загальної промислової продукції імперії. Україна зайняла в імперії Романових провідне місце щодо індустріального розвитку, випереджала інші регіони за видобутком вугілля виплавою чавуну, виробництвом цукру. Але для підросійської України характерними були і ознаки колонізації: вона давала 70 % сировинної продукції імперії і лише 15 % обробної промисловості [9]. Тому індустрія розвивалась однобоко. Підприємства текстильної промисловості були практично відсутні, слабо розвивались хімія і поліграфія. Металообробка не задовольняла потреб населення: дріт і цвяхи завозили на Наддніпрянщину з Росії. Таким чином в Українській економіці в XIX – на початку XX століття докорінних якісних змін не відбулось, індустріалізацію завершено не було.

Серед чисельних чинників, які визначили комплексу промислового виробництва Херсонської губернії, на нашу думку, визначальними стали *наявність населення та забезпеченість трудовими ресурсами, розвиток транспорту, торгівлі, кредитно - фінансових установ, індустріалізація господарського комплексу країни.*

Територіальна структура промислового виробництва формується під значним впливом *населення і трудових ресурсів*. Між населенням і трудовими ресурсами, з одного боку, та формування промислових центрів, вузлів, тощо, а з другого існує тісний зв'язок. Населення і трудові ресурси впливають на територіальну структуру промисловості безпосередньо своєю наявністю на конкретній території. Густо населена територія – одна з найважливіших передумов формування територіальної структури промисловості.

Важливий фактор формування територіальної структури промисловості – *транспортні умови* конкретної території. Транспортні умови, як і економіко-географічне положення, можуть прискорити або затримати процес територіальної концентрації промислових підприємств у певних географічних пунктах. У системі промислового комплексу великого економічного району вони забезпечують нормальне функціонування промислових центрів.

Основним фактором формування територіальної структури промислового комплексу України в XIX ст. стала *індустріалізація* і повалення феодально-кріпосницької системи, що гальмувала розвиток промисловості, сільського господарства, формування ринку.

Промислові центри виникли і розвивалися у тих місцях, де поряд з сировинною базою і вигідним економіко-географічним положенням існувала певна кількість трудових ресурсів. Так і раніше густо населена Київщина і Поділля стали базою розвитку буряківництва і цукрової промисловості, де пізніше утворився район цукробурякового виробництва.

В період, що досліджується відбувався демографічний вибух на Україні. Підвищення продуктивності праці, переважання аграрного виробництва обумовили різке зростання кількості її жителів. Якщо у 1300 році на території проживало 3,2 млн. осіб, в XV ст. – 3,7 млн. осіб, в XVI ст. – до 5 млн., в XVII ст. – 5,3 млн., то в XVIII ст. – 9 млн., а на початок XX ст. – за різними оцінками від 35 до 41 млн. осіб. Змінилась система розселення населення. Якщо до XVIII ст. найгустіше заселеними були Київське Придніпров'я, Галичина, Волинь, то в XIX ст. відбувається швидке збільшення кількості населення на півдні. Найбільшими містами в середині XIX ст. були Київ, Одеса, Бердичів. У великих містечках значну частку становило неукраїнське населення. Промисловий переворот та індустріалізація обумовили швидке зростання центрів індустрії. До кінці XIX ст. найбільшими містами стають Одеса (403,8 тис. осіб), Київ (247,7 тис. осіб), Харків (173,9 тис. осіб), Катеринослав (117,8 тис. осіб). В них концентрувалось 45 % міського населення.

На 01.01.1900 р. в Херсонській губернії нараховувалось 2,9 млн. мешканців (з них близько 0,9 млн. – міські жителі). Воно було розселене в 5,5 тис. населених пунктах. Зокрема, 19 містах, 9 посадах, 50 містечках.

Безпосередній вплив на розвиток промислового виробництва в Україні мав транспорт. У XIX ст. важливе значення продовжував відігравати водний транспорт. Важливими транспортними артеріями залишались Дніпро, Дністер та південий Буг. До порогів на Дніпрі ходили 7,4 тис. суден. З них – 17 пароплавів. На морські порти в Україні припадало 46,8 % вартості вивезених та 20,7 % ввезених в імперію через її європейські порти товарів. Все більшого значення набуває залізничний транспорт. До 1880 р. в Україні споруджено 4834 км залізничних колій. Великими залізничними вузлами стали Харків, Київ, Кременчуг, Катеринослав та Одеса. Вже у 1913 р. довжина колій становила 15930 км, залізницею було перевезено 104 млн. т вантажів (60 % зерно та вугілля) й 49 млн. пасажирів [9]. Україна посідала гідне місце в зовнішній торгівлі. Так із західної України вивозили у великих обсягах нафту та її продукти, кухонну та калійну сіль, ліс та вироби з деревини. У загальному експорті Російської імперії частка України становила 26 %, а в імпорті – 11,5 %. Головними формами організації в Україні залишались ярмаркова, базарна та постійна стаціонарна. Почалось заснування товарних бірж, які змінювали ярмарки. Почалось заснування товарних бірж, які змінювали ярмарки. Їх на 1913 р. було більше 10. Виділялись Київська, Одеська, Єлизаветградська, Миколаївська біржі зерна, Харківська кам'яно-вугільна та залізнично-торгова. Почала формуватись кредитно-банківська система. До середини XIX ст. утворилось 12 комерційних банків. До кінця століття збереглись лише Київський та Одеський. Але й вони відігравали незначну роль. Провідними були філії столичних банків. Кредитна діяльність виділяла Одесу, Харків, Полтаву, Бердичів.

Довжина залізниці (Пд.-Зх., Харьківсько-Миколаївська Та Катериненська) в межах Херсонської губернії на кінець XIX ст. становила 1185,2 км, шосейних доріг – 104 км, ґрунтових – 9325 км;

водяних шляхів судноплавних в обидва боки – 801 км., пароплавних – 692 км. Найбільшими пристанями в межах губернії були Ново-Воронцовка (Малі Гирли) і Берислав і Херсон. Значна кількість невеликих пристаней була в ряді дрібних селищ як по р. Дніпру, так і по р. Інгульцю. Тривалість навігації по Дніпру в районі м. Херсона становила від 246 до 311 днів. Із пристаней Дніпра в Одесу перевозилось до 40 млн. пд. одного хліба.

Торговельних закладів в межах Херсонської губернії на кінець XIX ст. нараховувалось близько 11,2 тис., а їх оборот складав 410 млн. р. Ярмарків (без Одеси й Миколаєва) нараховувалось 80, базарів – 162. Їх загальний оборот становив близько 30 млн. руб на рік. Головними предметами торгівлі на базарах й ярмарках служать зерновий хліб, худоба, борошно, риба, сіль, їстівні припаси, господарські приналежності, плаття, взуття, бакалія. У губернії діють контора й 3 відділення державного банку, відділення російського банку зовнішньої торгівлі, Одеський обліковий банк і його відділення, агентство "Ліонського кредиту", міське кредитне товариство, 8 міських банків, 3 приватні кредитні товариства, відділення дворянських і селянського поземельних банків, земський банк Херсонської губернії.

В кінці XIX ст. на Україні розпочалась індустріалізація. Їй передував промисловий переворот, який забезпечив розвиток промислового виробництва з мануфактурного. Промисловий переворот в нашій країні пройшов в кілька етапів. Перший розпочався в 20-х рр. XIX ст. у харчовій промисловості. З'явилися перші парові гуральні, цукрові, суконні, кріпосні мануфактури перетворювались на фабрики. З'явилися мідярні, чавунноливарні та машиннобудівні заводи. Центром цукровиробництва став Правобережний Лісостеп (150 підприємств), суконного виробництва – посад Клинци на Лівобережжі, машинобудування чисельні міста Київської, Волинської, Катеринославської та Херсонської губерній (20), виплавки чавуну, залізноробні на Київщині, Луганщині, Чернігівщині, Одещині та Слобожанщині (43). До 1860 р. видобуток вугілля набув в Донбасі промислового характеру і становив майже 6 млн. пудів. За цим показником він зайняв друге місце в Російській імперії. Внаслідок цього етапу виробництво цукру та видобуток вугілля почали набувати загальноімперського значення, впроваджувалось технічне виробництво та нові технології, з'явилась значна кількість міст фабрично-заводського типу, кількість промислових підприємств зросла до 1861 р. в 3,6 рази. Фабрично-заводські підприємства становили 15 % серед промислових, але разом з найбільшими мануфактурами виробляли більшу частину товарної продукції [14].

Другий етап розпочався після падіння кріпосного права в 60 – 70 рр.. Перше місце у структурі промисловості зайняло цукроваріння. Цукрова промисловість України стала головним постачальником Російської імперії. Частка її у Всеросійському виробництві становила у 80-х рр. 87,8 %. Значне місце посіла винокурна промисловість – налічувала 1,5 тис. підприємств. Основними районами виробництва цукру і спирту в Україні стали Подільська, Харківська та Київська губернії. Значного поширення набули парові млини, швидко

розвивалась олійна промисловість, сировиною для якої були льон, конопля, соняшник. З'явилися великі металургійні заводи: Новоросійський (Юзівський) та Сулінський. Виробництво чавуну зросло в 4 рази (25 % імперського виробництва), проката - в 7,7 (13%), видобуток вугілля на Донбасі зріс в 2,5 рази. У 1980 р. тут діяло 197 шахт, на яких добували 43,1 % (86,3 млн. пудів) вугілля імперії, з'явилися великі машинобудівні заводи. Найбільші у Харкові, Луганську, Одесі та Єлизаветграді.

Промисловий переворот у провідних галузях української промисловості створив матеріально-технічні та соціальні передумови для подальшого розвитку господарського комплексу України. Відповідно до цього сформувалися умови для початку індустріалізації в Україні в кінці XIX ст. Нарощувалися темпи зростання промисловості. Важка промисловість розвивалась майже вдвічі швидше ніж легка. У 80-х – 90-х рр. XIX ст. в Катеринославській та Херсонській губерніях збудовано 17 великих металургійних заводів, а до кінця 1913 р. – 21. На кінець 1913 р. в Україні виплавляли 69 % загальноімперського чавуну, 67 % - сталі, виробляли 58 % прокату. Майже 100 % коксу вироблялось в Україні. Вже на кінець XIX ст. частка України у видобутку залізної руди Російської імперії складала 52,9 %. На Донбасі до 1913 р. вже діяло 1200 шахт, на яких працювало 1,7 млн. фахівців та добувалось 1,5 млрд. пудів вугілля. Незважаючи на те, що темпи розвитку машинобудування в Україні були вищими, ніж в інших регіонах імперії, вона не задовільняла зростаючих потреб індустріального розвитку. За вартістю та якістю продукції українського машинобудування поступалась імпортній. В 1913 р. в Україні діяло 450 машинобудівних і металообробних підприємств, на них працювало 57 тис. працівників. Випуск валової продукції машинобудування становив 20,2 % загального виробництва в імперії. Вже до кінця XIX ст. в Україні сформувалися два машинобудівні райони: Херсонсько – Катеринославський (8,5 % загальноімперського виробництва) та Києво – Харківський (6,5 %). Найбільшими підприємствами були Харківський паровозобудівний завод, Луганський машинобудівний, Нижньодніпровський вагонобудівний, Краматорський, Горлівський, Катеринославський гірничо промислові, Миколаївський судобудівний, Бердянський, Одеський, Харківський, Єлизаветградський, Білоцерківський, Київський заводи з виробництва сільсько-господарських машин та ін [15].

Швидкими темпами відбувалось й зростання інших галузей промисловості. До 1913 р. в лісостепу діяло 210 цукрових заводів, на яких працювало до 130 тис. робітників, вироблялось 82 % загального виробництва в Російській імперії цукру піску та 74 % цукру рафінаду. В Києві, Харкові, Кременчуку та в багатьох містах українського степу діяли крупні борошномельні підприємства.

За величиною обсягів виробництва Херсонська область займала п'яте місце (8,9 % вартості продукції промислового виробництва в Україні) після Харківської губернії (28,1 %), Київської (17,7 %), Катеринославської (12,7 %) та Подільської (12,5 %). На кінець XIX ст. у Херсонській губернії (крім Одеси й Миколаєва) нараховували

близько 15 тис. промислових підприємств, які виробляли продукції на суму близько 86 млн. руб. У промисловому виробництві було зайнято 36 тис. робітників. Із продуктів видобувної промисловості заслуговують на увагу залізні руди, сіль (у лиманах Дальницьком, Хаджибейском, Куяльницьком і Березанском) і будівельний камінь (граніт – Олександрійський, Єлисаветградський й Ананьєвський уїзди; вапняк – Олександрійський, Тираспольський, Одеський й Херсонський уїзди). Найбільш значимими промисловими підприємствами губернії були борошномельні млини (8,9 тис.), ливарні та залізобудівні заводи й майстерні (44), цукробурякові заводи (2), кузні (2,7 тис.), цегельні заводи та заводи з виробництва покрівлі (135), тютюнові фабрики (18), фабрики з виробництва сірників (2). Кустарні промисли представлені переважно обробкою рослинного волокна та вовни, виробництвом гончарних, кравецьких виробів й виробів із дерева та соломи, винокурнями. Ремісничих закладів (без Одеси й Миколаєва) на кінець ХІХ ст. нараховувалось близько 9 тис., на яких працювало 14 тис. робітників.

У Херсонській губернії практично все промислове виробництво було сконцентроване у чотирьох найбільших містах, таких як Одеса, Миколаїв, Херсон та Єлисаветград. Окремо виділявся лише Очаків, який спеціалізувався на виробництві цегли.

У Єлисаветграді найбільшого розвитку набула харчова промисловість – виробництво борошна, тютюнової продукції і хімічна – виробництво смоли.

В Херсоні були розміщені підприємства з ватного виробництва, вовномийні фабрики, лісопильні комбінати і промислові підприємства з виробництва борошна.

Миколаїв був центром ювелірного виробництва і машинобудування, розвивалась також борошномельна, спиртоочисна, поліграфічна і ватна промисловість.

Найпотужнішим багатогалузевим центром була Одеса де розвивалось виробництво верстатів і дрово-цвяхове, ювелірне, цегельне, черепичне, фарфоро-фаянсове, спиртоочисне, хімічне, поліграфічне, шкіряне, борошномельне та консервне виробництва, які виробляли продукцію не лише для потреб імперії, а й на експорт.

Список літератури:

1. Воблий К.Г. Нариси з історії російсько-української бурякоцукрової промисловості. – К., 1946. – 79 с.
2. Вся Россия. Русская книга промышленности, торговли, сельского хозяйства и администрации. Адрес – календарь Российской империи. Т.1. – С.-П.: И-е А.С. Суворова, 1900. – 917 с.
3. Глобуцький В.О. Економічна історія Української РСР: Дожовтневий період., – К., 1970. – 132 с.
4. Дерев'янків Т.І. Промисловий переворот на Україні. – К., 1975. – 315 с.
5. Жекулін В.С. Історична географія : Предмет і методи. – Лен., 1982. – 223 с.
6. Зільберман І.І. Промисловість України та її географічне розміщення. – К.: Культура., 1917. – 228 с.
7. Лановик Б.Д., Матисякевич З.М., Матейко Р.М. Історія господарства: Україна і світ. – К., 1995 – 478 с.
8. Ляшенко П.І. Історія народного господарства СРСР: В2т. – К., 1951.

9. Туган-Барановський М. Русская фабрика в прошлом и настоящем – К.,1926. – 96с.
10. Кульчицький С.В. Особливості індустріалізації народного господарства УРСР // Укр. іст. журн – 1989. – №10. – с. 12-19.
11. Фабрики и заводы всей России. Сведения о 31523 фабриках и заводах. К.: И-во Л.М. Фиш, 1913. – 569 с.
12. Фабрично - заводская промышленность России. Перечень фабрик и заводов – СПб, 1897. – 1048с.
13. Фабрично-заводская промышленность Украины в 1910-1912 годах, по данным обследования министерства торговли и промышленности. – СПб, 1914. – 984 с.
14. Шмидт А. Херсонская губерния. - С.Пб., 1863. - Ч. 1. - С. 794 – 795.